

ԲՆՆԵՍԻՐԵԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

6

Յաջորդ ծանոթ բանասերը, Յ. Մանանդեան, 1934ին հրատարակեց զբոսայգի մը՝ խիստ յատկանշական անունով, Խորենացու Առեղծուածի Լուծումը:

Ան դժգոհ մնացած ըլլալու էր մինչև այդ ուրիշ առաջնակարգ, միջակ և ստորակարգ բանասէրներու, Դուռտշմիտէն մինչև Հ. Ակիրեան, կատարած բազմապիսի ելույթներէն, և իր կողմէ բաղդաւոր գիւտով մը, այս անգամ կ'ուզէր վերջնական հանգըրուան մը հասցնել այս փութորկահար նաւը, Խորենացին: Զայրացկոտ ալիքներու իրերամարտ ժխտը Մանանդեանին կերպով մը ջղայնացուցած ըլլալու էր որ իր զբոսայգիին մէջ Խորենացիի խնդրին կ'ականարկէր որպէս չչարաբաստիկ առեղծուած: Եւ ահա ինք կուգար լուծելու առեղծուածը:

Ան նոր մեկնակետէ մը ճամբայ կ'ելլէր ապացուցանելու թէ Խորենացիի Պատ-

րին գրուած (1871), թերևս 15-էն, 8-էն, Իւլիէն վերջը նոյնիսկ: Բայց այդ քերթուածները կորանքներ են, պարզ, անվերարկու: Ինչպէ՞ս: Ատիկա պէտք պիտի ըլլար հարցնել երկինքի տգողն որդեգիրին: Մէկ անգամուան համար հոս կը յայտարարեմ որ Դուռեանի քերթողական թէքնիքին բոլոր նուազումները, միջակ ու ձախող քերթուածներուն դատախազութիւնը կը ձգեմ ուրիշներու կալուածին: Զրաքեան կը խծքէր Տրապիզը: Ուրիշներ տղայական գտան Իմ հոգին: Ատիկա իրենց վարձքը: Իմ դերն է այս տղուն մեզի ձգած ժառանգութեան մէջ խանդավառութիւն ոսկիին բաժինովը, պղինձը չահագործելու ընչաքաղցութիւնը լայն լայն զիջելով բոլոր ժամանակներու ստերջ դատաւորներուն:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

մութիւնը զրի առնուած է 852-855ին պատահած Բուզայի արշաւանքէն վերջ:

Առեղծուածի բանալին համարեց Խորենացիի վերագրուած ուրիշ գործ մը. Աւսարհացոյց:

Այս վերջնոյն մանրագնին քննութեան՝ Մանանդեան կ'եզրակացնէր թէ Աւսարհագրութեան հեղինակը Խորենացին է, որովհետեւ թէ Պատմութեան և թէ Աւսարհագրութեան մէջ միևնոյն իւրայատուկ ճառանութիւնները ներկայ են, և թէ երկուքին լեզուն միևնոյնն է:

Ան այս եզրակացութեան կը հասնէր ի մտի ունենալով թէ ուրիշ բանասէրներ տարբեր տեսակէտներ ունեցած էին: Քերտքէր Պատկանեան Աւսարհացոյցը Անանիոս Շիրակացիի գործ համարէր էր, Եօթներորդ դարու առաջին կէտին, և թէ իր կարծիքով երկու գրքերու լեզուներուն մէջ ոճարական տեսակէտէ նմանութեան եզր չկար: Մարկուարտ Նոյնպէս Շիրակացիին կը վերագրէր Աւսարհացոյցը: Հ. Հիւպէրեան կ'եզրակացնէր թէ Աւսարհագրութիւնը միևնոյն ձեռքը չէ որ գրած է Պատմութիւնը, և Պատմութեան հեղինակը Վեցերորդ դարէն ըլլալու է, իսկ Աւսարհագրութեան հեղինակը ամենէն կանուխ Եօթներորդ դարէն:

Մանանդեան կը մխրճուէր իր վերլուծումներուն միաժամանակ գիտնալով թէ մեր ձեռքը հասած Աւսարհագրութեան ձեռագիրները բոլորովին անգոհացուցիչ էին: Թէ համառօտ և թէ ընդարձակ խմբագրութիւնները որ ունինք՝ սկզբնագիր չեն, այլ այդ երկուքն ալ համառօտուած են մէկ աւելի ընդարձակ բնագրէ մը, որ անհետ կորսուած է:

Հակառակ Աւսարհացոյցի ձեռագիրներու այս աղճատեալ վիճակին, Մանանդեան հետեւեալ կերպով կը տրամաբանէր և կը յանդէր առեղծուածի լուծման: Որովհետեւ Աւսարհացոյցի մէջ յիշուած էին քանի մը քաղաքներու անուններ, ինչպէս Պարսա, որոնք Հինգերորդ դարուն գոյութիւն չունէին, և որովհետեւ Արարեքէն բառ ալ գործածուել էր, ինչպէս Բաբելոն (Գագաղ), ուրեմն Աւսարհագրութիւնը Արարեքեան արշաւանքներէն վերջ՝ գրուած էր:

Իսկ որովհետեւ Մանանդեան եզրակա-

ցուցած էր թէ Աշխարհագրութիւն և Պատմութիւն միանոյն գրելէ ելած էին, ուրեմն Պատմութիւնն ալ Արարական արշաւանքներու ատեն լոյս տեսած է:

Մանանդեան կը մոռնար թէ ձեռագիրներ ընդօրինակողներու կողմէ ամենէն աւելի փոփոխութեան կ'ենթարկուէին ի մասնաւորի պատմութեան և աշխարհագրութեան վերաբերեալ գրքեր: Նոր քաղաքներու երեւումը, պատմական հին դէպքի մը նոր վերուժումը, միշտ փորձութեան կ'ենթարկէին յետագայ ընդօրինակողներ չլրացնելու կամ «ճոխացնելու» ընդօրինակած ձեռագիրները:

Իսկ Աշխարհացոյցի պարագային, մեր ունեցած ձեռագիրներու յոյժ անբաւարար լինակը, որմէ Մանանդեանն ալ դժգոհ է, և որուն վրայ սակայն կը նկրտի իր ամբողջ վերլուծական կառուցուածքը բարձրացնել, փոխանակ Պատմութեան գրքի բազմաթիւ փոփոխութեան մը յանգեալ, ինչպէս ուրիշներ փորձած էին և կը փորձէին, Մանանդեանի գիւտը կը զրկէր կայուն հիմէ, և ենթադրեալ առեղծուածը — չարաատիկ կամ ուրիշ բաստիկ — կը պահէր իր կնճռոտ հանգոյցը:

7

Որոգայթաւոր այս հանգոյցին աւելի և աւելի բարդութիւններ օգտակելու երկարատեւ նորաձեւութիւնը ալ աւելի հրապուրիչ կը դառնար: Հարուածային Գումարտակի երգեանները ընկրկիլ ինչ է չէին գիտեր:

Միւսնոյն յորդուն եռանդով կը շարունակէր Խորենացիի գրքին գլուխներու, հատուածներու, տողերու մանրամանք խուզումը, սեւեռուն նպատակ ունենալով Հինգերորդ դարէն դուրս տեղ մը գտնելու ներկայիս և անոր գրքին:

Մանանդեանի գրքոյիկի հրատարակութենէն երկու տարի վերջ, 1936ին, այս անգամ օտարական մը, Հանս Լէվի (Hans Levy) Խորենացիի գրքին իր գտած թուականը կը հաշակէր օտար հանդէսի մը մէջ հրատարակուած յօդուածով. (Byzantion, Revue Internationale des Etudes Byzantines:

"The Date and Purpose of Moses of Chorene's History"):

Մինչ Մանանդեան 852-855ի Բուզայի արշաւանքէն վերջ կը դնէր Պատմագրքի յօրինման թուականը, Հանս Լէվին կ'ենթադրէր թէ 876էն 888ի միջև պէտք էր ըլլար այդ:

Օ՝ ճարտիկ հնարամտութիւն մարդկային մտքի, ի՞նչ մարդանքներ կրնան եղեր ցուցադրել նոյնիսկ բանասիրական ներդիկ ասպարէզի մէջ:

Լէվին Խորենացիի մէկ նախադասութիւնը վեր առնելով (Պատմ. Հայոց, Գ. Դիրք, Գլ. 65), կ'ըսէր թէ հոն վասիլ Ա. կայսեր գահակալութեան ականարկութիւն մը թաքնուած էր:

Եթէ չես ձանձրանար հետեւինք Հանս Լէվիի լուծումին:

Սահակ Կաթողիկոս Պարսից Վռամ թագաւորի առջև է: Ան կը խնդրէ Արքայէն որ հայ նախարարներու պատուոյ աստիճանակարգը ցոյց տուող Գահնամակը, որ Միհրնեսի և Սահակի ստորագրութեամբ վաւերացուած էր, վերահաստատուի և Մարգարաններ իրաւունք չունենան կամայական փոփոխութիւններու ենթարկել ընդունուած կարգը: Ետոյ կը խնդրէ նաև որ թագաւորը շնորհագուրկ եղած Կամսարականներու և Ամատունիներու ալ, եթէ իրենց պատշաճ բարձրը չուզէ վերադարձնել, գոնէ երկրորդական բարձր յատկացուի, «մինչև Աստուած քաղցրացի դարձուցանել ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որոյ և է թագաւորն»:

«Ընդ ձեռն որոյ եւ է քաղաւորն», Հանս Լէվի վեր կ'առնէ և իր մեկնաբանութիւնները տալով կ'ըզրակացնէ թէ Խորենացիին այս բառերը գրելուն մտքին մէջ ունէր Վասիլ Ա. կայսրը:

Ն. Աղոնց պատասխանեց թէ Լէվին կարգացածը չէր հասկցած: Բիւզանդական կայսրը որեւէ առնչութիւն չէր կրնար ունենալ Պարսկահայաստանի մէջ, Պարսիկ Արքունիքին վերաբերեալ հարցի մը հետ: «Որոյ և է թագաւորն» բառերով Խորենացիին պարզապէս կ'ականարկէ Վռամի յաջորդներէն ունէ մէկուն, և այլն:

Հարուածային Գումարտակի հանած

աղմուկը սակայն ստեղծած էր մթնոլորտ մը ուր բանիմաց և հմուտ անձեր ալլես ուրախ հաստատուած իրողութիւն կ'ընդունէին Խորենացիին Հինգերորդ դարու հեղինակ չըլլալը, և հարկ չէին տեսներ իրենք ալ քննութեան ենթարկելու:

Զոր օրինակ, Վ. Շապո (V. Chapot), ներհուն բանասէր, իր եփրաքի Սանմանագլուխը Պոմպէոսի ժամանակէն Միջին Աւաքացւոյ Աւիստակալութիւնը գործին մէջ, ծանօթութեան մը մէջ, կը գրէ թէ առաջ շատ կը գործածուէր Մովսէս Խորենացի, բայց Ա. Կարիէր անոր հեղինակութիւնը կործանեց: Խորենացւոյ անուամբ տարածուած գործը խառնուրդ մ'է փոխառութեանց, որ առնուած են ընդմիջարկեալ յունական ժամանակագրութեանց հայերէն թարգմանութիւններէն:

Նոյնիսկ Նիլիէ Արք. Դուրեան:

Զարմանալի է որ Դուրեան Պատրիարքի նման բազմահմուտ բանասէր մը Խորենացիի ժամանակի շուրջ մղուող պայքարին հմանակցեցաւ: Թէև աղմուկը զինք վախճուցած ըլլալու էր որ կրնար հետեւալ տողերը գրել.

«... Որ Մովսէս Խորենացիին Ութերորդ դարու հեղինակ ըլլալով՝ Հինգերորդ դարուն ապրող մեր Մովսէս Փիլիսոփոսին առնուող հովանաւորած է իր Հայոց Պատմութիւնը, գրական կեղծիք մը ի գործ դրնելով: (Պատմութիւն Հայ Մասնագրութեան, Երուսաղէմ, 1933, էջ 97):

Կ'երևի Դուրեան Սրբազան այս տողերը գրած ատեն, Հարուածային Գումարտակը գեռ Խորենացիին իններորդ դար տարած չէր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Խ Ո Ն Ա Կ Ա Ն Շ Ե Զ Ա Ն

1

Բայց Հարուածային արձակագէտներու մարզանքները ալլես իրենց ալ զլխու ցաւ պատճառել սկսած էին: Բարեկուն խառնաշփոթութիւն ինկած էր իրենց մէջ, և ոչ միայն մէկուն եղբայրացութիւնը միասին դիւր չէր գար, այլ իրարու հանդէպ կասկածոտ վերաբերում ալ ցոյց կուտային:

Շիտակ է որ մէկ բանի մէջ իրարու համաձայն էին, այն է. Խորենացիին Հինգերորդ դարու մատենագիր չէ: Բայց առիւնդին, վա՛յ իմ փէրուշան զլխին, ինչպէ՞ս ամէն մէկը իւր հաւանած կէտ մը կ'ընտրէր, և առանց միաներուն կարեւորութիւն առնու, կը պնդէր թէ այս է ճշգրիտ թուականը, համաձայն Պատմագրքի այսինչ կամ այնինչ ցուցմունքներուն:

Այլ քերդ գոցէ և երեւակայէ թէ Հարուածայինները մէկ սրահի մէջ հաւաքուած են, ժողով կ'ընեն, վերջնական քուէարկութեամբ որոշելու Խորենացիի թուականը: Իւրաքանչիւր ժողովական, զինուած իր փաստերով, առաջարկ մը կը բերէ: Սակայն ոչ մէկ առաջարկ կ'երկրորդուի:

Դուռտէմիտ, Գարագաշեան, Զամինեան, Եօթներորդ դար, թէև չեն գիտեր որ առիւններուն: Կարիէր՝ Ութերորդ դար: Որովհետև իններորդ դարը վերջին հանգրուանն էր, Խորենացիին հոն հասցնողները, ալ աւելի բարակ մաղելով, որոշ տարի մը կամ տարիներ ցոյց կուտային: Մանանդեան 855 թուականէն վերջ, Հանս Լէվի՝ 876էն մինչև 888: Ակիսեան, 1930ին կը հաւաստէր թէ Խորենացիի գիրքը գրի առնուած է մերձաւորապէս 810ին, իսկ 1947ին՝ 825-840էն վերջը: Ցնոր տնօրէնութիւն: Խալիսեան իններորդ դարուն սկիզբը: Մարկուարտ, Ֆնտգլեան, և այլն, ալ իրենց ուղած տարիներուն՝ իններորդ դար:

Բազմահմուտ Ն. Աղանջը կ'երևի ժամանակ չունէր մանրադնին խուզարկութեամբ ճիշդ թուական մը որոշելու, բայց կը վճռէր ՎՄԻ բան պարզուած է ընդմիջ որ Խորենացու անունով յայտնի երկը զբոսած է 696 թուից յետոյ: Այս վեր է ամէն կասկածից: Մնում է որոշել Terminus ad quem:

Եւ մենք տեսնա՞ք թէ ինչպէս միաները այդ terminusը որոշելու համար իրենց փորձերը յաճախ յառաջ տարին ad absurdum:

2

Խորենացիի Պատմագրքին հայթայթած «փաստերը» կարծես այս յանդուգն փաստախնդիրներու կողմէ ոչ այնքան զոհա-

ցուցիչ համարուեցան, որ անոնցմէ չատերը վեր առին սոյն Պատմութեան անջատ վերջաբան ծառայող համբաւաւոր Ողբը:

Անոնցմէ ոմանց Ողբը քննելու եղանակին ի տես, կը փորձուէիր աղաղակելու ընդամ դքեղ, Ողբ խաչեցեալոյ:

Եթէ որպէս բանասէր, Ողբը պիտի ուսումնասիրես, ամէն բանէ առաջ և ամէն բանէ վեր պէտք է սկսիս և պէտք է վերջացնես միմիայն մէկ հարց լուծելով, այն է, որոշել թէ ո՞վ են Ողբի մէջ յիշատակուած «Քաջ Հոգիներ ու Հոգեակիցք», մանաւանդ առաջինը, «Զհայրն իմ և զքահանայապետ»: Քանզի տարբեր կէտէ եթէ սկսիս քննութեանդ, բանասէրի վարկդ մէկ փարայի կ'ընես:

Ինչո՞ւ: Բացատրենք:

Ողբը կարճ գրութիւն մ'է: Տակը վրան գրեթէ 1,050 բառերէ կը բաղկանայ: Սակայն Ողբը շարադրողը այդ բառերուն կէտէն աւելին, գրեթէ 650ը կը գործածէ ողբալու համար մահը «Զհայրն իմ և զքահանայապետ», և այդ ալ՝ անքան յուզիչ կերպով, որ կը խորհիս թէ եթէ այդ քահանայապետը մեռած չլլար, թերեւ հեղինակը սոյն Ողբը գրի իսկ չ'առնէր:

Հետեւաբար ի՞նչպէս կրնաս Ողբի ծանրութեան կեդրոնը կազմող մեռած Հայրապետը աննկատ թողուլ և լուսարձակդ դարձնել երկրորդական կէտերու, որոնց լուծելու պարագային իսկ Քահանայապետի ինքնութիւնը որոշելու հարցը ցցուած պիտի մնայ քու առջև: Այլ չիլինք Ողբի մէջ յիշատակուած ուրիշ պատմական մեծ դէպք մը, զեռտի հայ թագաւորի մը գահազրկման պարագան:

Ողբի մէջ յիշուած էր Ժողովրդային բարքերու վատթարացման մասին հակիրճ բայց ազդու տողեր, ինչպէս նաև բնութեան արհաւիրքներու մասին ընդհանրական հետեւալ արտայայտութիւնը. «Գաբունը՝ երաշտացած, ամառը՝ անձրևայոյզ, աշունը՝ ձմեռնացած, ձմեռը՝ սաստկասացոյց, մրրկալից և երկարատև, հովերը՝ բթարար, խորշակարիւր, ախտառիթ, ամպեր՝ հրենկէց, կարկտածու, անձրևներ՝ անժամանակ և անպիտան. օդեր՝ դառնալուն, եղեմնարկու, ջուրերու անօգուտ

յորդում և նուազին անհնար, երկրի անպտղութիւն և կենդանիներու անաճելութիւն, այլ նաև սասանումներ և զղրղումներ»:

Ահա Ողբի վերոյիշեալ տողերը նկատուեցան որպէս պատմական դէպքերու արտայայտութիւն, և զորս դու պատուիրեցիր, սկսան երկրաշարժի, զետեւու յորդման և այլնի յիշատակութիւն փնտռել հոս հոն: Եթէ հայ մատենագիրներ լուռ էին այդ մասին, դէ՞հ, օտարազգի ժամանակագիրներու էջերը խառնշուկուելու էր, ցոյց տալու թէ երկրաշարժերու և փոթորիկներու յաճախմամբ հայկական լեռնաշխարհի մէջ Ութերորդ կամ Իններորդ դարու (ըստ քննադատի ընտրութեան) այսինչ կամ այն ինչ տարիներուն Փոքր Ասիոյ, Միջագետքի կամ Սիւրիոյ այս կամ այն տեղը երկիրը սասաներ է, այս կամ այն զետեւ յորդեր է:

Հ. Ակինեան, որ Ողբը կրօնագիր Պատմութեան մաս չհամարեց, այլ կեղծարարի մը ձեռքով հոն ազուցուած, այսու հանդերձ որոշեց Ողբի գրութեան թուականը, Ութերորդ դարուն պատահած բնութեան արհաւիրքներու յիշատակումներ հաւաքելով Թեյ-Մահրապիւն և Միջագետքի Ասորիէն, և եզրակացուց թէ Ողբը գրուած էր 773-774 թուականին:

Մանանդեան չհաւնեցաւ Ակինեանի ըսածին: Պնդեց թէ Ողբը ճիշդ իր տեղին էր, Պատմութեան վախճանին և միևնոյն հեղինակէ գրի առնուած, և թէ Ակինեանի յիշած բնութեան արհաւիրքները սովորական երևոյթներ էին Հայաստանի մէջ:

Սակայն Մանանդեան՝ Պատմութիւնը 855էն յետոյ գրուած ըլլալը եզրակացնելուն, ուստի ինքն ալ իր կարգին բնութեան արհաւիրքներէն կ'ընտրէր երկրաշարժը ու կ'ըսէր թէ 863 և 869 տարիներուն պատահած երկրաշարժերուն կ'անհարկէր Ողբագիրը:

Թերեւս վերոյիշեալ ականաւորներէն վերջ յիշենք նաև մէկ երկու ուրիշներ ալ որ Ողբի մասին արտայայտուեցան: Գարաբաշեան՝ Եօթներորդ դարու կիսուն: Զահնեան՝ Վեցերորդ դարու վերջին շրջանին:

Երկրաշարժէ, սովէ և յորդումէ Ողբի գրութեան թուականը որոշելէ վերջն է որ

ելան այդ թուականներուն հայրապետական գահին վրայ դառնուող Կաթողիկոսին ակնարկելով ըսին, այս է Ձեռքը իմ և ըզքահանայապետս: Արդեօք այդ անձը կը յարմարէ՞ր Ողբի մէջ նկարագրուած Հայրապետի բացառիկօրէն հոյակապ պատկերին: Որո՞ւ հոգ: Այդ երկրորդական էր:

Հ. Ակինեան Ողբի գրութեան տարին 773-774 ըսելէ վերջ, Հովիւր կը նկատէ Սիոն Կաթողիկոսը, որուն ճամբը հաւանօրէն պատահեցաւ 774ին: Իսկ Հովուակիցը Եսայի Կաթողիկոսն էր կ'ըսէ, «որ գործեց 775-789 բազմամիջոցով ժամանակամիջոցի մէջ»:

Արագընթաց Միսթարեանը կը մօտնարթէ Ողբի հեղինակը թէ Հովուի և թէ Հովուական մօտը կ'ողբար: Ի՞նչպէս ան 774ին գրի առած Ողբի մէջ 789ին մեռած Հովուակիցը կրնար ողբալ:

Ի՞նչ տեսակ մէկն է Սիոն Կաթողիկոսը, մարդ չգիտեր: Կամ Հ. Ակինեան չգիտեր: «Կաթողիկոսը» կը գրէ ան, «իր կարծատե իշխանութեան շրջանին հաւանօրէն մեծ գործունէութիւն մը չկրցաւ մշակել»:

Մանանդեանի համար՝ Ովայեցի Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոսն է: Ապիկար մարդ, որ Բագարատ Իշխանէն սրղողած, աթոռ ձգելով հոս հոն թափառեցաւ:

Հապա եթէ կարդաս Ողբի մէջ ներկայացուած Հայրապետի պատկերը, որքա՞ն կը նսեմանան Աթեորդ դարու Սիոնը, և իններորդ դարու Ովայեցին: Ահաւասիկ հզօր անհատականութեամբ օժտեալ Քահանայապետին պատկերը:

«Աւա՛ղ զրկանքներուս, աւա՛ղ թշուառութեանս, ինչպէս պիտի հանդուրժեմ այս ցաւին համբերութեամբ. ի՞նչպէս միտքս ու սիրտս պիտի զօրացնեմ երախտագիտութիւն յայտնելու սոյն հայրերուն՝ որոնք ծնունդ ու սնունդ տուին ինձի: Վասնզի ծնան ու սնուցին զիս իրենց վարդապետութեամբ, և աճելու համար ալ ուղարկեցին զիս աշուր: ... Այսպիսի անձուկով հեղձամղձուկ՝ կը փղձկիմ մեր հօր կարօտով: Ո՞ւր է քաղցրութիւնն ու հանդարտութիւնն իր նայուածքին՝ ուղիղ ընթացք ունեցողներուն համար, և ահաւորութիւնն անոր՝ թիւր ճամբէն քալողներուն. ո՞ւր է զուարթ շրթներու ժպտումը՝ բարի աշակերտներու

հանդէպ. ո՞ւր է նա՛՝ որ իր խնդամուսութեամբ կ'ընդունէր սէրն իր աշակերտներուն. ո՞ւր է երկար ճամբաները զիրացնող յոյսը, յոգնութիւնները հանգչեցնողը ...

«Ո՞վ այսուհետեւ պիտի գնահատէ սուսմը. ո՞վ պիտի ուրախանայ աշակերտի յառաջգիմութեամբ. ո՞վ պիտի գրուցէ հայրական սրտի հրճուանքը՝ մասամբ յաղթահարուելով ինձմէ՛՝ իր որդիէն: Ո՞վ պիտի կարկէ յանդգնութիւնն առողջ վարդապետութեան դէմ ելլողներուն՝ որոնք ամէն խօսքերով քակտուելով ու քայքայուելով շատ մը վարդապետներ ու բազմաթիւ զիրքեր կը փոփոխեն ... Ո՞վ պիտի ըմբերանէ զանոնք սաստելով, և զմեզ սփոփէ գովելով, և չափ գնէ խօսքի ու լուսութեան ...

«... Եւ չգիտեմ թէ ի՞նչպէս յօրինեմ ողբերգութիւնս և կամ զո՞վ արտասուեմ: Իմ հէք ու մանուկ թագաւորը, այն որ վտարուեցաւ համախորհուրդ վատթարմարդոց կողմէ և մահէն առաջ անփառունակ մեռելութեամբ մը աթոռէն վար կործանեցաւ ... Հա՛յրս և քահանայապետը, իր վսեմ մտքով, որ ամենուրեք կը տանէր հասուն խօսք՝ որով կը կառավարէր ու կը կարգադրէր, և երեսնական ձեռքը՝ կուտար ուղղութիւն և կը սանձահարէր անկարգ խօսող լեզուները ... Զիս ծնողը՝ որ աղբիւր էր վարդապետութեան՝ արդարութիւնն ողողող և հեղեղով ամբարշտութիւնը հեռացնող ...

Եթէ, որպէս բանասէրի, վերոյիշեալ լուսասփիւռ նկարագրութեան համապատասխանող Կաթողիկոս մը ճշտորոշեմ, մեծացածը զիւրին է, պէտք եղած երկբաշարմն ու սովը ես կը հայթայթեմ:

Ողբի մէջ եղած ցուցմունքները Հովուի և Հովուակցի մասին, որոնց երկուքն ալ վեց ամուսնայ կարճ ժամանակամիջոցին վախճանեցան, այնքան բացայայտօրէն Սահակը և Մեսրոպը կը մատնանշեն՝ որ եթէ Հարուածային Գումարտակին կը պատկանիս, ուրիշ տրամաբանական ելք չունիս բացի պնդել թէ երկու Սուրբերու մահուան կսկիծով մորմոքող իրենց աշակերտներէն մին զրի առաւ Ողբը: Յետոյ, ձեռագիրները ընդօրինակող մը այս զգայուն գրութիւնը առաւ և Սորենացիի Պատմութեան որպէ՞ս վերջաբան աւելցուց:

Իսկ եթէ Ողբի Սահակը անտեսելով

յամասնիս բնութեան արհաւիրքներ փնտռելու համար ճամբայ ելլել, լաւ կ'ընես որ չեաց շատկեկ ջուր և ուտելիք վերցնես, քանզի փնտառութիւնքդ, Հ. Ակինեանի պէս, քեզ ալ խորատան, Մուսուլ, Միջագետք և Սիրիա կրնայ օտաջնորդել:

3

Յաջորդ քայլը ի՞նչ պիտի ըլլար:

Վաթսուն տարիէ ի վեր Հարուածայինները անգլին քանակութեամբ բանասիրական էջեր արտադրել էին Խորենացին Հինգերորդ դարէն վերջ գալիք դարերէն միոյն կամ միւսին մէջ զետեղելու համար: Թէև մէկգէղուն ըսածը երբեմն անտես ըրած էին, կամ դիտումնաւոր լռութեան քողով ծածկած, այլևս յայտնի է որ խառնաշփոթութիւնը հետզհետէ նուազել էր, քանզի այլևս Վեցերորդ, Եօթներորդ և Ութերորդ դարերու ջատագովներու ձայնները կը տկարանային և հրապարակին կը տիրապետէին Խններորդ դարու փաստաբանները, որոնց զիջաւորներն էին Հ. Ն. Ակինեան և Յ. Մանուգեան, երկուքն ալ հակոտնեայ փաստարկութիւններով Խններորդ դարու տարբեր տարիներ կը ցուցնէին որպէս թուական Պատմագրքի յօրինման:

Այլևս դժուարութիւնը կրնար յազմահարուլ: Պէտք եղածն էր, ուշիմ բանասէրի մը երևան գալը, որ այս հսկայ վերլուծական նիւթերը համադրել, դժուարութիւնները հարթել և վերջնական թուական մը որոշելու նման պարագաներուն՝ այս ընթացքը յարմարագոյն և բնական հետևութիւնը եղած էր կատարուած երկարապատում ուսումնասիրութեանց:

Ո՞ր բանասէրը չէր յիշել Գաղիացի պատմաբան Ֆուստէլ տը Գուանժի բառերը. «Տարիներու վերլուծում պէտք է, մէկ օրուայ համադրութեան համար»: Փառք Տիրոջ, մենք առնուազն վաթսուն տարուայ վերլուծում չաւակած էինք:

Բնականաբար աչքերնիս դառնալու էր հայ բանասիրական ասպարէզի մէջ փորձառութիւն և խմատութիւն ձեռք ձգած գիտնականներու, որոնք ամբողջ այս ըսուածները ու գրուածները մարտելէ վերջ մեզի տային իրենց վճիռը:

Այսպիսի գիտնականներ էին Ստեփան Մալխասեանց, Մանուկ Աբեղեան և Հրաչեայ Աճառեան: Երեքն ալ իրենց վճիռը տուած պահուն արդէն աւելի քան վաթսուն տարուայ բանասիրական փորձառութեամբ օժտուած անձեր:

Մալխասեանց Խորենացու Առեղծուածի Շուրջ (Երևան, 1940) աշխատութեամբ կ'եզրակացնէր թէ... (չունչդ բռնէ) Խորենացին Հինգերորդ դարու մատենագիր է: Հարկ չենք տեսնել մանրամասնութեանց մտնելու:

Մալխասեանց դեռ 1899-ին, Սեբեասի Պատմութիւնը եւ Մովսէս Խորենացի (Թիֆլիս, 1899), գործով ցոյց կուտար թէ Եօթներորդ դարու կիսուն արդէն Խորենացիի Պատմութիւնը յայտնի էր և հռչակուած և անկէ, որպէս ճշմարիտ և հաւաստի մատենագրէ օգտուել էր Սեբեաս Եպիսկոպոսը իր պատմութեան մէջ, Սոկրատի և Սեղբենտրոսի Վարքի հայերէն թարգմանութենէն բաւական ժամանակ առաջ:

Եւ ահա քառասուն տարի վերջ, բոլոր դեր ու գէժ գրութիւնները քննելէ վերջ, Մալխասեան կը վճռէր թէ Խորենացիի Պատմութիւնը գրի առնուած է Հինգերորդ դարուն:

Միւսնոյն եզրակացութեան կը յանգէր Մանուկ Աբեղեան, որ իր վճիռը կ'արձանագրէր Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւնի մէջ (Երևան, 1944):

Միւսնոյն եզրակացութեան կը յանգէր Հրաչեայ Աճառեան, (Աճառեանի Բաւարան, Երևան, 1946):

Փորձանաւոր շրջագիրն էր, որ լարիւրինթոսային աղմկալի պտոյտներէ վերջ, ահա կը բոլորուէր և կանգ կ'առնէր իր սկսած կէտին — Հինգերորդ դար:

Ձիւ 1993-ի բանն:

ՀՐԱՆԴ. Բ. ԱՐՄԷՆ

(Վերջ՝ 5)